

Inhoud

Het grafmonument Robert Halot	2
Een wandeling in februari op de Valenciaanse necropool	8
Un objet d'art comme concession perpétuelle	10
Het monument de Steenhault en de begraafplaats van Aarlen	15
Een inventaris van de dood	19
Taphofiel & colofoon	20

*Het grafmonument Halot (1935) op het kerkhof van Laken. Detail van de moeder met baby
(foto Pol De Prins)*

Woord vooraf

In deze eerste periodiek van 2007 concentreren we onze aandacht op een drietal merkwaardige grafmonumenten. Bénédicte Verschaeren neemt naar aanleiding van 100ste verjaardag van de sterfdatum van de schilder De Biefve, zijn monument op Laken onder de loep. In een andere bijdrage reconstrueert en kadert Marcel Celis de ontstaansgeschiedenis van het monument Halot op dezelfde begraafplaats. Trouw lid Carlo Kockerols bespreekt een vrij onbekend grafmonument van de hand van Guillaume Geefs op de begraafplaats van Aarlen. Verder is er nog een korte boekbespreking van de onlangs verschenen *Geschiedenis van de dood* van Lucien De Cock. De fotoreportage van Pol de Prins ten slotte leidt ons naar Valencia. Veel leesplezier!

HET GRAFMONUMENT ROBERT HALOT: EEN CARITAS VAN ERNEST SALU II OP HET KERKHOF VAN LAKEN

"Un bienfaiteur des pauvres. M. Robert Halot, décédé récemment, à Nice, à institué la Ville de Bruxelles son légataire universel, voulant qu'une moitié de sa fortune fut affectée à la distribution de bons de pain, viande, légumes, charbon etc., aux pauvres de la ville, et que l'autre moitié fut consacrée à améliorer l'hospice des Aveugles et à procurer un peu de joie et d'agrément aux pensionnaires de cet établissement.(...). Mr. Halot a exprimé le désir que les pauvres bénéficiaires de ces libéralités, puissent y assister".¹

Een familie industriëlen

De vrijstaande, ongewoon omvangrijke blauwhardstenen grafkapel voor de familie Halot-Cail op de begraafplaats van Brussel (Evere), vormt een baken in een merkwaardige familie saga. Naar ontwerp van architect Charles Gys², gedateerd 1881 en uitgevoerd in een zeldzame neoromaanse stijl, vertoont ze opvallend veel gelijkenis met zijn indrukwekkende grafkapel (1878) voor de bankiersfamilie Allard -waaronder drie directeurs van het voormalig Munthof- op de begraafplaats Ukkel-Dieweg. De concessieaanvraag (nr 123) blijkt in 1879, nauwelijks twee jaar na de inhuldiging van de begraafplaats, te zijn ingediend door François Alexandre Halot († 8 juni 1880) en echtgenote Céline Marguerite Cail, de Lignestraat 11, in Sint-Jans-Molenbeek; weliswaar voor een perceel aan het felbegeerde Rondpunt van de Burgemeesters. Bij gebrek aan plaats moest worden uitgeweken naar de opvallende hoek van de 4de en 8ste laan, waar de kapel een tegenhanger vormt van het Frans

herdenkingsmonument voor de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871³. Dat Alexandre Halot geen alledaagse figuur was is duidelijk.

Derosne & Cail⁴

Tijdens de continentale blokkade van Frankrijk door Engeland, een reactie op het door Napoleon afgeroepen continentaal stelsel (1806-1814) had de Franse scheikundige Charles Derosne (1779-1846) een procédé ontwikkeld om via houtskool suiker te onttrekken uit bieten. De snel bloeiende suikerindustrie had grote nood aan metalen machines, wat leidde tot de oprichting van een eerste koperslagersatelier in Parijs, bij de heuvel van Chaillot. In 1822 komt de jonge maar begaafde koperslager Jean-François Cail (†1871) zijn diensten aanbieden. Al snel promoveert hij tot meesterknecht, *chef d'atelier*, directeur en zakenpartner van Derosne. De *Etablissements Derosne & Cail* leggen zich na verloop van tijd toe op alle soorten zware staalconstructies zoals bruggen⁵, stookketels en spoorwagematerieel: de

eerste stoomlocomotieven worden afgeleverd vanaf 1845. Bijhuizen worden gecreëerd in ondermeer Passy, Grenelle (met 700 werknemers), Denain (600 werknemers) en Valenciennes, maar ook in het buitenland: in Sint-Jans-Molenbeek (300 werknemers) bij de Ninoofsesteenweg, in de Antwerpse havenwijk, en in Amsterdam.

In 1846, na het overlijden van Charles Derosne, wordt de maatschappij herdoopt tot *Ateliers de Construction Ch. Derosne et Cail* en, omstreeks 1848, tot *Société J.-F. Cail et Cie*. De ateliers produceren spoorwagematerieel en locomotieven (ruim 4400) voor ondermeer Rusland en Spanje, of nog staalskeletten voor de Wereldtentoonstelling van 1867 in Parijs. Aan de vooravond van de Frans-Duitse Oorlog van 1870-1871, tijdens dewelke noodgedwongen wordt overgeschakeld op oorlogsmaterieel, telt het bedrijf een 3000 werknemers, maar de afloop van de strijd is nefast. In 1882 moet zoon Alfred Cail zijn belangen afstaan aan de S.A. *Etablissements Cail* en plooit het bedrijf zich terug op Denain. In 1898 wordt de

Vlnr: de kleimodellen
I, II, III voor het
grafmonument Halot, 1933
(fotos verzameling Epitaaf
vzw, fonds E. Salu)

*Gipsen schaalmodel van variante III voor
het grafmonument Halot, 1933
(verzameling Epitaaf vzw, fonds E. Salu,
foto Pol de Prins)*

vennootschap opgeslorpt in de *Société Française de Constructions Mécaniques* die met moeite de twee Wereldoorlogen overleeft en de bouw van spoorweg-materieel moet afstoten. In 1958 volgt de reeds lang betrachte fusie met *Fives-Lille*, in 1973 deze van *Fives-Lille-Cail* met het Britse *Babcock*.

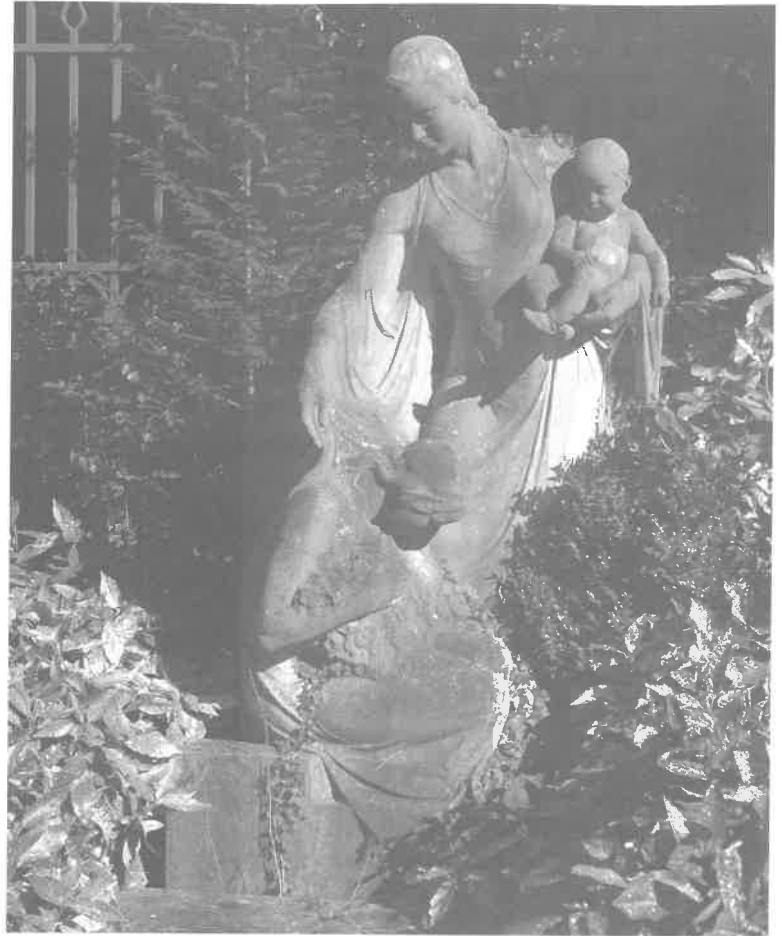
Cail, Halot & Cie

De inplanting van een filiaal in het Brusselse, aan de huidige Derosnestraat 53 in Sint-Jans-Molenbeek, dateert van 1838 en werd ingegeven door de in België bloeiende suikerindustrie, het dichte spoorwegennet, de ruime voorraden steenkool en de overvloedig in de hoofdstad beschikbare mankracht. De leiding van het bijhuis wordt door

Derosne en Cail toevertrouwd aan Alexandre Halot, de latere schoonzoon en zakenpartner van J.-F. Cail, die hiervoor wordt weggehaald bij de *Ateliers d'Indret*, Nantes, waar hoofdzakelijk machines voor de Franse oorlogsvloot werden vervaardigd. Het Brusselse bijhuis zou zorgen voor vertakkingen naar Amsterdam, waar met *Van Vlissingen en Van Heel* ondermeer materiaal zou worden aangemaakt voor de raffinaderijen in Nederland, Java en overige kolonies, en voor de vestiging van handelsposten in Rusland. Driekwart van de productie in Brussel is overigens bestemd voor het buitenland. Bij het overlijden van J.-F. Cail in 1871 komt ook het bijhuis in handen van zijn zoon Alfred. Zakenpartners blijven de

Société J.-F. Cail & Cie en *Alexandre Halot*. Diens zonen Pierre Charles (1810-1891)⁶, Emile en Jules Halot blijven gewone vennoten. Herschikkingen in 1890, ingevolge het overlijden van Alexandre Halot, plaatsen Emile en Jules Halot aan het hoofd van het Brusselse filiaal. In overleg met het moederhuis, de *Société Cail & Cie* zal men zich met de zowat 800 werknemers voortaan toeleggen op de Belgische en Russische markt. Vanaf 1895 vallen de overheidsbestellingen vrijwel stil en ziet het bedrijf zich genoodzaakt betalingen te aanvaarden in aandelen, in natura, e.a. Gebrek aan *cash flow* leidt rond 1901 tot het neerleggen van de boeken.

Het grafmonument Halot (1935)
op het kerkhof van Laken (foto Pol de Prins)

Robert Halot

Met Robert Halot (1873-1931), zoon van Jules Halot en Stéphanie Rau, treedt een derde generatie aan. Over zijn levensloop blijven de courante bronnen zwijgzaam, maar ongetwijfeld heeft hij als kind en jongeman slechts de stuiptrekkingen meegemaakt van het ouderlijk bedrijf. Hij overlijdt in Nice op 14 april 1931, 58 jaar oud.

Vermeldenswaard zijn passages uit zijn testamentaire beschikkingen, waarvan een eerste versie reeds dateert van 14 april 1909:

"Je veux être enterré à Bruxelles, et seulement quand les premiers signes de décomposition seront certain..

Je veux un enterrement de première classe et une grand messe à l'Eglise Ste Gudule si possible.

Si je meurs hors de Bruxelles, mon corps devra être transporté aussi-tôt que possible à Bruxelles.

J'instituerai 'Ville de Bruxelles' ma légataire universelle; mes oeuvres d'art, qui en seront dignes seront placées par les soins de la Ville de Bruxelles, dans les musées de l'Etat de peinture et

de sculpture à Bruxelles.

Tous mes autres objets argenterie, meubles, objets quelconques et meme hardes, devront être vendus et le montant venir grosser la succession de la 'Ville de Bruxelles'.

J'estime que la fortune que je lègue à Bruxelles, déduction faite de mes legs particuliers, des frais de mon enterrement, et des frais religieux s'y rapportant sera d'environ neuf cents mille francs.⁸

Sur cette somme je veux qu'une somme de cent mille francs environ soit consacrée:

1°) 90.000 francs environ à m'élever un monument dans l'endroit qui paraîtra le plus propice à la Ville de Bruxelles, mais en dehors de tout cimetière avec l'inscription 'au Bienfaiteur des Pauvres' suivie de mon nom, de la date de ma naissance et de celle de ma mort.

*2°) 10.000 francs environ à me faire dire une grand messe, le jour anniversaire de ma mort, pour le repos de mon âme pendant vingt années.
(...) Je veux que la 'Ville de Bruxelles' consacre quatre cent mille francs et*

les interets légaux de cette somme à faire distribuer pendant vingt années pendant tout le mois anniversaire de ma mort des bons de pain et de viande, de légumes, de charbon etc ... aux pauvres de la Ville de Bruxelles, et à faire distribuer cent mille pains à vingt-cinq centimes, pendant le jour de mon enterrement, et les trente jours qui suivront.

Resteront environ quatre cents mille francs, je pense, dont la ville de Bruxelles devra faire l'usage suivant: Elle consacrera trois cents mille francs, à améliorer suivant les avis du Conseil de la Ville de Bruxelles, l'hospice des Aveugles et cent mille francs à donner un peu de joie et d'agrément (concerts etc. ...) aux pensionnaires.

(...) Mais tout ce que je possède, absolument tout, meme les souvenirs de famille, devra être réalisé en argent, au profit des malheureux, donc aucun objet remis à des parents qui pourraient en réclamer."

Reeds op 17 april daaropvolgend laat hij enkele bepalingen nuanceren "au cas ou ma fortune serait moindre que je ne le

suppose au moment de mon décès". Nog meer amendementen zouden volgen. Op 3 mei 1909 vraagt hij "2° Que sur chaque oeuvre d'art, qui sera placée dans les musées, il soit apposé une plaque avec l'indication de mon nom comme donateur". Op 18 november 1911 wordt verduidelijkt dat "... vu la cherté des choses le monument à ériger devra coûter cent mille à cent dix mille francs, et mon cercueil huit cent francs." Op 8 april 1927, aan de vooravond van de beurscrash van 1929 in New York, stelt hij bezorgd dat "Je veux que vu le bouleversement de la valeur du franc belge, le coût du monument, à ériger et du legs que j'ai fait, soient calculés, en contre valeur du franc or, pour autant que ma fortune me le permettra au jour de mon décès. Ma fortune est placée à ce jour: Au Crédit Lyonnais à Bruxelles; Société Générale de Belgique, Bruxelles; Banque de Bruxelles, Bruxelles; Westminster Foreign Bank Ltd, Paris; Siège Central du Crédit Lyonnais, Paris; Lloyds and National Provincial Foreign Bank, Nice et Bruxelles; National Bank of Commerce, New York; Crédito Italiano, Milan; Crédit Suisse, Lucerne; Banque Suède de Paris, Genève." Op 19 november 1929 herhaalt hij nadrukkelijk dat "Il est bien entendu que les dispositions contenues dans ce Testament et codicile étaient faites, sur la base du franc or, à cette date".

Een Caritas

Liefdadigheid en maecenaat verklaren op het kerkhof van Laken wel vaker eigen-zinnige, éénmalige grafmonumenten. Ooit in de voormalige parochiekerk maar na haar sloop in de graf galerijen ondergebracht, is er de classicistische cenotaaf te zien van Pierre Louis Bortier († Londen 1830), stichter en aandeelhouder van de verzekeringsmaatschappij *Les propriétaires réunis* en van de *Generale Maatschappij*, die zijn naam gaf aan de Brusselse Bortiergalerij (J. P. Cluysenaar 1847) waarboven hij woonde. Het grafschrift onder de witmarmeren Caritas door Philippe Parmentier⁹ uit 1831 stelt veelzeggend "Il fit un noble usage de sa fortune en encourageant les arts et secourant les pauvres". Ferdinand Nicolaÿ (1772-1854), "L'ami des pauvres", liet zichzelf bij leven door Charles Fraikin¹⁰ meer dan levensgroot

vereeuwigen in Carraramarmer met toelichtend grafschrift: "Il partagea son immense fortune entre un grand nombre d'établissements de bienfaisance de son pays."

Aanbeden door een nederige Faam, prijkt het borstbeeld van historieschilder Eduard De Biève (1808-1882) bovenop de in steen gebeitelde bloemlezing van zijn oeuvre. Met gepaste trots, daar "Il honora son pays par son talent et fut le bienfaiteur des pauvres de sa terre natale".

Jongste in de rij is Auguste Straetmans (1877-1928), beschermheer van het Lakense weeshuis. Op zijn laatste rustplaats kreeg hij het gezelschap van twee bronzen weeskinderen door Mathieu Desmaré¹¹ en een aangrijpend uit bloembladjes gevormd "Souvenir". Robert Halot zou voor hen niet onderdoen.

Na zijn overlijden in april 1931 was het stoffelijk overschot voorlopig bijgezet in een wachtkelder. Het zou er aanzienlijk langer blijven dan de gebruikelijke drie maand, gezien de Commissie van Openbare Onderstand diende te wachten op de vereiste toelatingen om de nalatenschap te aanvaarden. Op 3 augustus 1932 blijkt aannemer Cordemans klaar met de bouw van de grafkelder. Gelegen "à front de l'allée n° 12" en ruim 6,34m groot (2,30 x 2,75m) is de concessie ("B n° 329") een 13.714 frank waard, waarvan 13.314 frank voor de grond, 100 voor de opmeting en afpaling, plus 300 frank inhumatietaks¹². Op woensdag 10 augustus daaropvolgend, om 8.30u, wordt overgegaan tot de ontgraving en herbegraving. Het blijft nu wachten op de grafsteen, die volgens het gemeentelijk reglement binnen het jaar moet worden geplaatst. Een nota van 8 juni 1933 voor de *Commission d'Assistance* vat de zaak samen: "Dans un codicile à ce testament, il (Halot, nvdr) stipule que son exécuteur testamentaire aura le droit de prélever avant tout une somme suffisante pour payer tous les frais relatifs à son enterrement, tels qu'un cercueil de cinq cents francs, un emplacement au cimetière de Laeken et un monument funéraire de dix mille francs. (...) La fortune de Monsieur Halot ne s'élève qu'à trois fois et demi l'évaluation qu'il en avait faite en 1909. Tous les chiffres mentionnés dans son testament doivent

donc être majorés dans la proportion de 3°) Notamment en ce qui concerne le monument, il peut être dépensé 315.000 francs et 35.000 francs peuvent être consacrés au tombeau.

1) Monument:

En ce qui concerne le monument, Mr De Groux, Président de l'Hospice des Aveugles, soumet le projet suivant: Edification d'un bas-relief à front du boulevard du Midi sur l'emplacement de l'ancienne entrée de l'Hospice des Aveugles. (...)

(2) Tombeau:

Il a été acquis un terrain au cimetière de Laeken pour la somme de 13.714,- francs. Le caveau a déjà été construit. Le coût s'en élève à 1.737,40 francs. Il a donc été dépensé au total 15.451,40 francs. Il reste à édifier le monument. Si l'on admet que le coût de la concession peut être compté dans la somme de 35.000,- francs, il reste à y consacrer une quinzaine de mille francs. Dans le cas contraire le coût du monument pourrait atteindre plus de trente mille francs. La façon dont s'exprime le testateur pourrait faire supposer que c'est le monument funéraire seul qui doit coûter dix mille francs or et non la concession et le monument." De Commissie blijkt het hier nochtans niet mee eens, maar beslist in vergadering van 16 juni 1933 dat "la somme de 35.000,- fr doit couvrir les frais de la concession, du caveau et du monument funéraire".

Op 29 juni laat de Commissie van Openbare Onderstand aan architect Alexis Dumont¹³ weten dat zij universeel legataris is van Robert Halot, en dat diens laatste wilsbeschikking de oprichting omvat van een grafmonument. Tegelijk vraagt zij hem naar een ontwerp, ter waarde van maximaal 20.000 befr. Welk gevolg hieraan gegeven werd is niet duidelijk, zij het dat enige tijd later Dumont zijn tekening terug opvraagt om prijs te maken, hieraan toevoegend: "La somme que vous proposez d'affecter au monument funéraire de Mr. Halot, est bien minime pour lui donner l'allure commémorative que vous lui souhaitez." Op 1 juli 1933 tekent ook Ernest Salu¹⁴ bij de Commissie ontvangstmelding aan van een -niet bewaard- gebleven schrijven van 29 juni. Op 14 juli daaropvolgend laat hij weten dat "J'ai l'honneur de vous soumettre deux

Het grafmonument Van Hoof-Michiels (na 1956) op de begraafplaats van Mechelen, detail (foto auteur)

maquettes faites en collaboration avec Monsieur l'Architecte J. Rombaux¹⁵. Het monument zou uitgevoerd worden in blauwe hardsteen, "(dit petit granit) de 1er choix, et se composerait comme suit: un palier couvrant entièrement la concession de 1,40 x 2,75¹⁶; une tombale; un groupe allégorique grandeur nature représentant la Charité; une inscription et croix en relief." De schaalmodellen zijn uitgevoerd op schaal 1/20. "Je joins 3 photos. Le projet III comporte une figure mesurant 2 mètres de hauteur".

Drie in het atelier E. Salu bewaard gebleven foto's van schaalmodellen in klei zouden hiermee kunnen overeenstemmen. Niet gedateerd en niet genummerd blijft hun identificatie nochtans gissen. Een eerste model -maar misschien wel het "projet III"- is opvallend architecturaal, opgebouwd uit verspringende geometrische volumes, uitdrukkelijk modernistisch en ongebruikelijk voor de productie van het atelier, spijs de rijzige, strak afgelijnde vrouwenfiguur met baby aan het hoofdend.

Bij het tweede -bewaard gebleven- kleimodel heeft de onzeker geboetserde vrouwenfiguur, nu met bloemendragend kind, de geometrische architectuur gedeeltelijk verdrongen, spijs de nog sterk aanwezige sokkel en rugpartij. Het derde kleimodel getuigt wat Salu echt voor ogen had: een elegante, sierlijk opgebouwde groep met volwassen vrouw, baby op de linkerarm en vóór haar gezeten jong meisje, bloemen tegen de borst geklemd, heeft de opdringerige architectuur herleid tot een wat ongewone achtergrond. Dit is de beeldengroep die hij zou realiseren en waarvan in het atelier het gipsen schaalmodel tot op heden bewaard bleef.

Op 5 augustus laat Ernest Salu weten dat hij op 28 juli voordien een onderhoud heeft gehad met de leden van de raad van Bestuur, waarbij "Monsieur Fonson à suggéré l'idée de prévoir, si possible, l'emploi de la pierre blanche" waarop, bij schrijven van 7 september, de Commissie van Openbare Onderstand hem de bestelling laat geworden van het monument in Franse steen met sokkel in blauwe hardsteen, voor een bedrag van 20.000 frank¹⁷.

Vier maand later, op 3 februari 1934, nodigt de Commissie ondermeer de heren Fonson, Verheven en Cornet uit op een "visite de l'esquisse du monument Halot (...) mardi prochain à 11.00 h."

De delegatie is blijkbaar opgetogen over het resultaat, want op 19 juli kan de beeldhouwer melden dat "Je vous serais très obligé si vous vouliez bien passer à l'atelier à l'effet de vous soumettre, avant le moulage, le groupe grandeur qui doit être placé au cimetière de Laeken". Op 20 september laat hij zijn opdrachtgever foto's geworden van het gipsmodel op ware grootte, opgesteld op het kerkhof. Meteen bepleit hij de verplaatsing van de concessie naar de overzijde van het pad, tegen de kerkhofmuur, argumenterend dat het monument zoniet de hele dag in tegenlicht zou waargenomen worden, tussen kleine graftekens zou staan en van op onvoldoende afstand zou kunnen aanschouwd worden. De Stad, bij monde van schepen R. Catteau, noch de Commissie van Openbare Onderstand blijken bezwaar te hebben tegen de omwisseling, waarop Ernest Salu bij schrijven van 3 december de Commissie

zijn offerte voorlegt voor de bouw van een nieuwe grafkelder ten bedrage van 1.450 frank¹⁸. Per kerende wordt hem de opdracht toevertrouwd, op 28 december is de bouw voltooid, op 11 januari 1935 worden de werken gefactureerd¹⁹. De stoffelijke resten van de afgestorvene waren intussen, op 9 januari 1935 om 9.00 uur, reeds naar de nieuwe grafkelder overgebracht.

Op 11 mei 1935, ruim vier jaar na het overlijden van Robert Halot, worden ook de beeldengroep, de sokkel, levering en plaatsing ten bedrage van 20.000 frank aan de Commissie gefactureerd²⁰. Nog even volgt een betwisting betreffende de sloping van de oude kelder, wat binnen de 60 dagen had moeten gebeuren. Op 13 juli stelt Ernest Salu daarop voor de kelder zelf en gratis op te ruimen, wat blijkens een administratief verslag van 28 augustus 1935 effectief is geschied. Hoeveel belang Ernest Salu wel hechtte aan de uitzonderlijke opdracht, moge blijken uit een verslag van de Secretaris-generaal, gedateerd 5 februari 1946, aan de Raad van de Commissie:

"Le testament ne contient aucune stipulation en ce qui concerne l'entretien du monument. Jusqu'à présent c'est le sculpteur Salu, qui en est l'auteur, qui s'est chargé de son entretien à titre gracieux. Il n'est évidemment pas possible que l'on continue à en agir ainsi. Vu l'importance du legs qui a été fait par Mr. Halot, votre Commission estimera sans doute qu'il convient qu'elle assume la charge de l'entretien de la tombe."

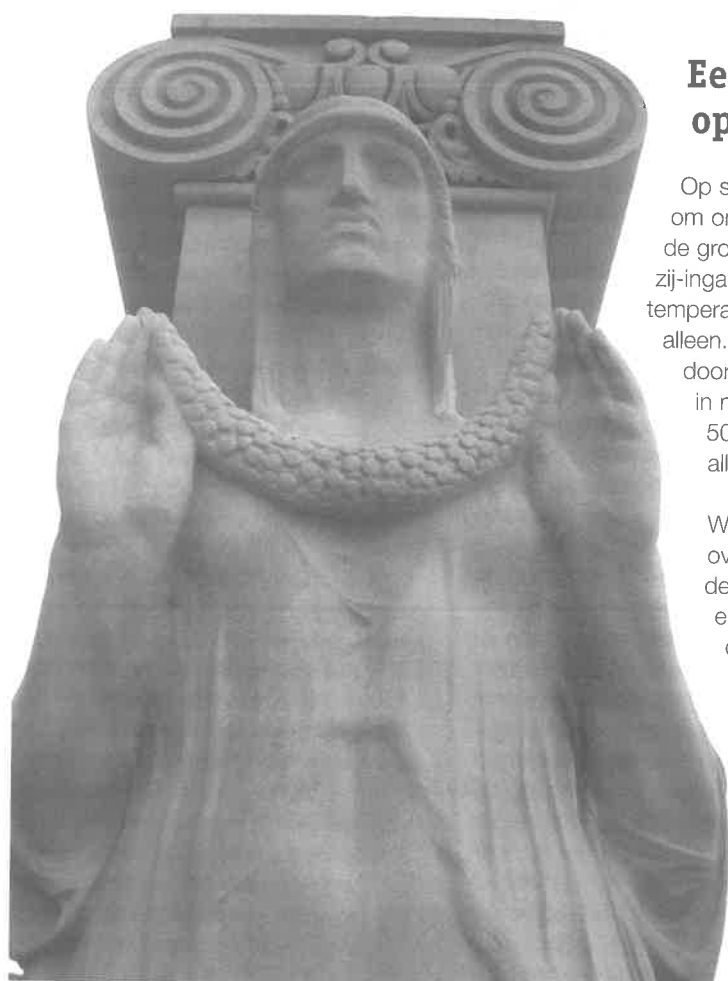
Met gunstig gevolg.

De beeldengroep in Franse Euvillesteen blijft in de productie van het atelier en deze van Ernest Salu II in het bijzonder een unicum en topwerk. De zwaarige opbouw, het ongewone materiaal en vormelijke elementen zoals de baby en het hoofd van het jonge meisje roepen associaties op met het werk van Mathieu Desmarez die rond die tijd in het atelier werkzaam moet zijn geweest, maar is emulatie tussen meester en aankomende meester niet van alle tijden? Merkwaardig is alleszins dat Ernest Salu het hoofdpersonage slechts licht geamendeerd omstreeks 1956 een tweede keer opvoert voor het grafmonument van juwelier Van Hoof-Michiels op de stedelijke begraafplaats van Mechelen.

Marcel C. Celis

Noten

- 1) De rouwdienst vond plaats in de Sint Michielskathedraal, op 2 mei 1931, om 11 h. Cfr. *Le Soir*, 30 april 1931.
- 2) Charles Gys. Van deze architect is verder niets bekend.
- 3) VANDERVELDE C., *La Nécropole de Bruxelles*, Brussel, 1991, p. 224-225.
- 4) DAGANT A., Cail, Halot et Cie, de la vapeur et du sucre, in *Les Cahiers de la Fonderie*, nr. 10, april 1991, pp.2-10.
- 5) De hangbrug in het stadspark van Antwerpen (1869), de viaducten van Pont noir (1859), Busseau 1863), Ribeyrès (1866), Le Bellon (1869), La Bouble (1871), Nieuwe Maas (1876), Cubzac (1886), Saumur (1886), Fades/Puy-du-Dôme), het spoorwegstation van Lille-Flandres (1892) e.a.
- 6) Op het kerkhof van Laken, in de neogotische grafkapel (Perk 6B, Weg 17, Cie nr. 92) uit 1857, naar ontwerp van architect Philippe Van der Elst, voor de familie Halot liggen ondermeer begraven: Pierre Charles Halot (Lisieux 4 maart 1810-Brussel 8 februari 1891), Officier de l'Ordre de Léopold, Décoré de la Croix Civique de 1re Classe, en zijn echtgenote Jeanne Van Volxem; hun kinderen Jean Alexandre Maurice Léon Halot (1845-Brussel 23 augustus 1855), Germaine Hortense-Émilie Halot (Brussel 30 september 1881-Saint-Ghislain 7 november 1884) en Alphonse Halot († 22 oktober 1909). Cfr. VANDERVELDE C., *Les champs de repos de la Région Bruxelloise*, Brussel, 1997, p. 462; NEYENS A. en VANDORPE K., *Onderzoeks- en behandelingsrapport. Het Kerkhof te Laken* (Brussel), Hogeschool Antwerpen, Departement Koninklijke Academie voor Schone Kunsten, Academiejaar 2000/2001.
- 7) Assistance Publique de Bruxelles, Dossier concernant Monument Halot. Hospice des Aveugles.
- 8) Uit een Procesverbaal van de Commissie van Openbare onderstand van 12 oktober 1934 blijkt dat de nalatenschap Halot uiteindelijk 3.284.857 frank bedroeg (nu te vermenigvuldigen met minstens 1000).
- 9) Philippe Parmentier (Féluys 1784-Gent 1867). Zoon van ornamentist Antoine Parmentier; medewerker van Bosio en Bridan in Parijs. Van 1836 tot 1850 leraar beeldhouwen aan de Academie van Gent. Cfr. ENGELLEN-MARX, *Beeldhouwkunst in België vanaf 1830*, Algemeen Rijksarchief, 2002, p. 1241; BUSSENS H., Parmentier, Philippe, in VAN LENNEP J., *De 19de-eeuwse Belgische beeldhouwkunst, tentoonstellingscatalogus, Generale Bank, Brussel*, 1990, p. 520-522.
- 10) Charles Auguste Fraikin (Herentals 1817-Brussel 1893). Medewerker van Pierre Puyenbroeck. Signeerde ondermeer de cenotaaf voor koningin Louise Marie in Oostende (na 1850), het grafmonument voor Ferdinand Nicolaÿ (1854), André Van Hasselt (na 1874) en de familie Cloquet op het kerkhof van Laken, voor Graaf De Merode in Brussel, J. N. Nevreumont in Schaarbeek en Mgr. Dehessele in Namen. Cfr. ENGELLEN-MARX, o.c., p. 726-733; VALCKE S., Fraikin, Charles-Auguste, in VAN LENNEP J., o.c., p. 400-401.
- 11) Mathieu Desmaré (Laken 1877-1946). Leerling van Charles Van der Stappen en Constantin Meunier en medewerker van Ernest Salu I (1846-1923) en II (1885-1980).
- 12) Assistance Publique de Bruxelles, Dossier concernant Monument Halot. Hospice des Aveugles. Een brief van 20 september 1934 dateert de 1ste concessie op 12 juli 1932 en situeert ze Laan 12, nr. 944-b.375; Stad Brussel, Demografie, Kerkhof van Laken, dossier Cie B/375.
- 13) Alexis Dumont (1877-1962), leerling van Ernest Acker aan de Aca Brussel, wordt een exponent genoemd van het moderne classicisme. Bekendste werken: Université Libre de Bruxelles (1927), Shell Building (1931), Citroën garage (1933) en Ravensteingalerij (1954-1958), alle in Brussel. Cfr. VAN LOO A., *Woordenboek van de architectuur in België van 1830 tot heden*, Mercatorfonds, Antwerpen, 2003, p. 288-289.
- 14) Wellicht Ernest Salu II (1885-1980). Hij was toen 48 jaar, zijn zoon Ernest Salu III (1909-1987) nog maar 24. Ernest Salu I (1846-1923) was reeds overleden.
- 15) Jean Rombeaux (1901-1979). Een tijdlang medewerker van Victor Horta, leerling-architect (1923-1927) bij de KCML, vanaf 1928 tot 1966 stadsarchitect van Brussel. Restaureerde ondermeer de Sint-Michielskathedraal, Brigittienkapel en Begijnhofkerk, en ontwierp een nieuwe gevel voor de Sint-Niklaaskerk (1954-1956). Cfr. VAN LOO A., o.c., p. 486.
- 16) Ernest Salu was blijkbaar niet op de hoogte van de juiste omvang van de (dubbele) concessie.
- 17) Ref. n° 5129/53 Fr.
- 18) B/375, Perk Y, Grote Laan, Weg 12).
- 19) Epitaaf vzw, Fonds E. Salu, Factures 1934-1935, Factuur nr. 50.
- 20) Ibidem, Factuur nr. 211.

Een wandeling in februari op de Valenciaanse necropool

Op studiereis in Valencia midden februari. We vinden de tijd om ons een paar uur aan de groep te onttrekken en bezoeken de grootste begraafplaats: *el cementerio municipal*. Aan de zij-ingang staat een prachtige mimosaboom te geuren. De temperatuur draait rond de 25°C. Wat een land. We zijn er quasi alleen. Hier en daar palmbomen. De centrale laan wordt geflankeerd door sinaasappelbomen vol vrucht. Voor het overgrote deel wordt in muren begraven, vijf hoog. Elk een oppervlakte van 40 op 50cm voor een naamplaat, een vaasje, een foto: zeer eenvoudig allemaal.

We vinden het oudere deel van de begraafplaats en worden overdonderd door de pathos, de symboliek, de beeldhouwkunst, de zuiderse dramatiek. Vaak zijn vrouwen engelen, deze engelen zijn zeker vrouwen. Het probleem over het geslacht der engelen opgelost. Een opluchting!

Foto's en tekst Pol de Prins

Un objet d'art comme concession perpétuelle

"Je soussigné Edouard De Biefve, demeurant avenue Marnix 11A à Bruxelles, ai fait mon testament' ainsi qu'il suit: Maître de ma fortune, j'en dispose selon ma volonté et ma conviction. Je donne et je lègue aux Hospices de Bruxelles toute ma fortune tant biens, meubles et immeubles, valeurs de toute espèce à moi appartenant aux conditions suivantes. [...] Je veux reposer dans un caveau à Laeken, sur lequel on élèvera un mausolée, voulant reposer sous un objet d'art, je donne et je lègue à cet effet la somme de vingt mille francs. Je donne et je lègue à Monsieur Emmanuel Cels architecte à Bruxelles cinq mille francs, à condition qu'il fera les dessins et dirigera l'exécution de mon tombeau à défaut de lui un autre architecte à nommer par mes exécuteurs testamentaires."

Le peintre déshérite sa famille à l'exception d'une nièce à qui il destine la somme de dix mille francs et verse à la caisse centrale des artistes dix autres mille francs. Le 7 février 1882, le peintre d'histoire Edouard De Biefve décède, son testament déposé chez le notaire Delzaert le 24 décembre 1879 est ouvert au greffe du Tribunal de première instance trois jours plus tard. Le Conseil des Hospices prend alors contact avec Emmanuel Cels² qui accepte le travail.

"Un mausolée", une œuvre d'art

Cels choisit un emplacement qui permet non seulement de 'penser' le monument de face, mais de l'envisager sous ses différents angles de vue, c'est-à-dire comme une sculpture. Situé au croisement de deux chemins à l'instar d'un bâtiment d'angle de ville³, ce monument attire l'attention par son caractère particulier. En effet, il ne s'agit pas d'un monument choisi sur catalogue ou d'un monument en vogue à l'époque mais bien d'une construction personnelle réalisée avec la volonté de commémorer le défunt, de laisser une mémoire perpétuelle. Le monument est composé de deux structures: l'une formant la base en petit granit et l'autre constituant la partie sculpturale réalisée en marbre de Carrare. La base est composée de plusieurs niveaux; trois degrés sont déposés sur un socle; ils semblent être traversés par un cercueil; une plaque commémorative indique la liste des titres⁴ du peintre. La seconde partie est déposée elle aussi sur un socle de granit. Il s'agit d'un buste du défunt surmontant une colonne

cylindrique sur laquelle une inscription mentionne "1808 Jean François Edouard De Biefve 1882". Une allégorie de l'Art regarde avec admiration le buste. Elle tient de sa main droite une palme et une guirlande, de sa main gauche une trompette. Une couronne d'immortelles, une palette et des pinceaux de peintre, autant d'attributs magnifient le défunt. Le soin apporté au travail de la pierre bleue est remarquable, particulièrement dans les lignes 'biseautées'. A regarder plus attentivement, on peut lire sur les différents côtés des degrés dix-huit noms; ceux-ci correspondent aux titres de ses tableaux⁵ les plus célèbres:

*Le compromis des nobles
Les nobles confédérés
Rubens envoyé à la cour de Londres par l'archiduc Albert rétablit la paix entre l'Espagne et l'Angleterre
Le banquet de juillet à Cuylenbourg
Le Taciturne méditant ses plans de campagne
La Belgique fondant la monarchie
La paix des Dames
La déclaration d'amour
Réverie et vanité
Le conseil de guerre d'Alexandre Farnèse au siège d'Anvers
La comtesse d'Egmont à l'église priant pour la délivrance de son mari
La comtesse d'Egmont au couvent de la Cambre après la mort de son mari
Le Duc d'Albe à l'Hôtel de Ville de Bruxelles
Le comte d'Ugolin dans la tour de Pise
La flagellation du Christ
Raphaël composant la transfiguration
Les mots de Marie
Souvenir de Venise*

Le passé pour affirmer le présent

Les titres de ces tableaux renvoient à des thèmes en vogue à l'époque. Douze de ces tableaux sont des peintures d'histoire dont huit mettent en avant l'histoire du XVIe siècle. La peinture d'histoire⁶ était considérée comme le sommet de la hiérarchie des genres, c'est elle qui permet aux artistes d'acquérir la renommée. Cet intérêt pour l'Histoire va de pair avec l'indépendance belge nouvellement acquise en 1830. Ces premières années d'indépendance sont marquées par un souci de développer les arts comme moyen de consolider cette nouvelle identité nationale, et de glorifier le sentiment patriotique. La légitimation de ce nouveau pouvoir conduira les artistes à puiser dans le passé du terroir des événements glorieux auxquels les Belges pourront s'identifier. Les thèmes historiques favorisés sont ceux qui se réfèrent aux XVIe et XVIIe siècles. Le XVIe siècle, marqué par l'opposition vis-à-vis de la politique espagnole, permet assez facilement de mettre en avant les valeurs de la société contemporaine: la liberté de conscience⁷, le droit à l'autodétermination des peuples, la lutte contre la domination étrangère, contre la domination religieuse, la définition d'un Etat-nation. Quant au XVIIe siècle marqué par l'œuvre de Rubens, il permet de légitimer une peinture nationale. Cette filiation envers Rubens sera sans cesse réaffirmée. Et il en va de même dans les autres pays d'Europe. En France, le roi Louis-Philippe d'Orléans crée un musée historique à Versailles, il veut aussi rassembler tous les Français autour d'un nouveau projet politique. Le roi Louis Ier

'Le Compromis des nobles' de Edouard De Bieffe, 1841

de Bavière va aussi donner une part importante à l'art dans sa politique, plusieurs bâtiments seront entièrement décorés par des artistes munichoïses. En Finlande, l'épopée du Kalevala devient la fierté d'une nation qui cherche une plus grande autonomie politique. Le passé se met au service des jeunes nations européennes, l'art contribue à ces nouveaux projets politiques.

Parcours du peintre: un départ prometteur

C'est dans ce contexte qu'Edouard De Bieffe⁸ s'est destiné à la peinture d'histoire. Il étudie à l'Académie de Bruxelles auprès de Joseph Paelinck⁹. Ensuite, il va parfaire sa formation à Paris auprès du sculpteur David d'Angers et du peintre Paul Delaroche¹⁰. Il y restera une dizaine d'années avec de nombreux allers et retours entre Paris et Bruxelles. En Belgique, il participe aux Salons triennaux et se distingue à plusieurs reprises par

une critique positive. Si bien qu'il reçoit en 1837 une commande du gouvernement: *Le Compromis des nobles*.

Ce tableau met en scène le moment de la signature d'une requête, adressée à la gouvernante Marguerite de Parme, en 1566, par deux mille nobles tant catholiques que protestants qui s'engageaient à résister à l'Inquisition. Je vous livre la description du tableau faite par Emile Verhaeren¹¹: "Ci et là des gestes et des poses mélodramatiques, des serremments de mains, des yeux au ciel, des bras tendus, toute une mimique héroïque [...] Les premiers sont beaux, tout entiers. Les personnages rangés autour de la table, l'homme cuirassé, celui qui signe, ont grande et vraie allure, leurs expressions de physionomie sont sévèrement traitées, l'émotion s'en dégage. La figure du noble assis dans un fauteuil rouge, est peut-être un peu blafarde, mais sa pose est réussie et naturelle au possible. [...] Et partout règne une ordonnance harmonieuse,

formant unité, les groupes entourant un personnage habillé de brun, debout sous un péristyle. Les couleurs s'y distribuent dans une collection de velours marron, bleus, pourpres, dans des satins blancs, des soies cossues, des luisants de cuirasse, des pommeaux d'épée ciselés. Tous ces accessoires sont traités superbement avec le soin et l'ardeur que les peintres de l'époque mettaient dans le déploiement des luxes de costume."

De son passage à Paris, on ne peut nier l'influence du peintre Paul Delaroche, chef de file de la tendance historico-romantique alors à la mode en France et en Belgique. On retrouve dans *Le Compromis des Nobles* les caractéristiques de cette tendance: une vision théâtrale, des poses grandiloquentes, la précision de la recherche historique, le goût quasi tactile de tous les drapés et vêtements. Par son format de grande dimension (482 X 680 cm), il s'inscrit dans la catégorie supérieure du grand genre.

Le monument De Biefve au cimetière de Laeken (photo Pol de Prins)

Cette oeuvre est exposée au Salon de Gand en 1841 en même temps que L'Abdication de Charles Quint réalisé par Louis Gallait. Peintures d'histoire, ces deux tableaux se réfèrent au XVIe siècle dont les thèmes sont fortement appréciés. Les deux tableaux furent très bien accueillis par les critiques et furent envoyés en Allemagne¹², un accueil triomphal les attendait dans plusieurs villes. Le roi de Prusse¹³ invite alors Edouard De Biefve et lui commande plusieurs tableaux, il en va de même pour le roi de Bavière.

Après ce succès retentissant, Edouard De Biefve ne sut plus jamais égaler cette oeuvre. Les critiques lui mènent la vie dure, bien que la reconnaissance officielle vienne toujours encourager l'artiste. Ses tableaux figureront toujours dans les sections belges de diverses expositions universelles. Lucien Solvay, en 1881, s'étonne du succès de l'artiste qui somme toute ne créa qu'une seule oeuvre: *"On attendait une seconde oeuvre, plus puissante, plus belle encore que la première [...]. De Biefve, après son Compromis, ne*

donna rien [...]. Il n'y avait plus qu'à désespérer en voyant une chute si profonde. De Biefve, jadis si acclamé, fut rallié sans merci."¹⁴ Il termine ses propos en conseillant à De Biefve de cesser de peindre. Les dernières années du peintre semblent avoir été difficiles. *"Depuis plusieurs années, il avait cessé de produire; il vivait retiré et mélancolique, tourmenté par une affection nerveuse qui l'empêchait de se livrer à la peinture et qui influait sur son moral."*¹⁵ Jules Du Jardin présente l'artiste comme un *"homme peu sociable, en ce sens qu'il ne fréquentait guère les artistes [...]. Toujours est-il que ses contemporains affirment qu'il semblait plutôt un seigneur de l'ancien régime - peintre au lieu d'être un peintre-grand seigneur!"*¹⁶

Réalisation du monument: lenteurs et retards

Cels acceptera de réaliser le monument et mettra plusieurs années à le terminer. Souvent l'Administration des Hospices

de Bruxelles¹⁷, exécuteur testamentaire, devra le houspiller pour le voir avancer. Cels tient à créer un 'objet d'art'. Un an après le décès de De Biefve, il envoie son projet à la Commission royale des Monuments¹⁸. Celle-ci lui conseille de réduire les proportions du tombeau du peintre afin de respecter le budget alloué. Le courrier suivant permet de constater que Cels suit immédiatement ce conseil. Malheureusement, aucun document ne permet de connaître le projet initial. Il est certain que si le monument que nous connaissons aujourd'hui, avait été doté des proportions plus élevées, il aurait conféré plus de monumentalité, plus de qualité esthétique. Nulle trace écrite ne mentionne une discussion entre De Biefve et Cels, en avaient-ils seulement discuté? De Biefve l'avait-il dessiné lui-même? Cels n'était certainement pas un inconnu pour De Biefve, en effet par sa mère il était le neveu du peintre Corneille Cels. Emmanuel Cels était sans doute de la même famille.

En juin 1883, Cels reçoit l'accord de l'Administration des Hospices, l'accord de la Commission royale des Monuments, et en octobre l'autorisation de l'administration communale.

Plusieurs courriers s'échangent entre l'Administration des Hospices et Cels: celle-ci s'inquiète du peu d'avancement du monument. En juillet 1885, Cels peut présenter sept à huit maquettes du monument. Mais comment choisir? Cels souhaite que l'Administration des Hospices réunisse un jury composé d'architectes et de sculpteurs, ou à défaut que la Commission émette un avis. Ni l'une, ni l'autre n'accepte. La Commission avance des motifs de délicatesses vis-à-vis des concurrents. Finalement, il demande à Alphonse Balat¹⁹, pour qui c'est *"l'un des juges les plus compétents que l'on puisse trouver en ces matières. J'ai toujours été frappé de la sûreté de son goût dans l'énoncé judicieusement motivé de ses observations."*²⁰ Balat refuse pour les mêmes motifs que la Commission, mais accepte de l'aider officieusement. En septembre, l'Administration des Hospices accepte la proposition de Cels.

Un an plus tard, en juillet 1886, Cels envoie un courrier pour annoncer le statuaire choisi: Armand Cattier²¹.

"Il travaille activement au modèle en grand qui doit servir de type et de guide pour l'exécution de l'œuvre définie. Ce travail préparatoire, qui est fort avancé et très satisfaisant, sera probablement terminé vers la fin du mois d'août prochain. Dès lors le praticien pourra s'appliquer à l'exécution en marbre qui exigera un an de travail environ. D'où l'on peut conclure que ce groupe ne pourra être posé vers le mois de septembre de l'année prochaine." Mais malheureusement le retard augmente, le praticien François Malvaux l'explique par la recherche d'un bloc de marbre sans défaut apparent.

Cels l'excuse mais avoue également que les sculpteurs se sont trompés dans le calcul du temps nécessaire. A la lecture du courrier entre l'architecte et l'Administration des Hospices, on peut entrevoir une relation strictement basée sur le résultat, sur la réalisation finale du monument, peu d'intérêt est marqué pour une réflexion esthétique concernant le monument, les critères privilégiés sont le budget et la durée d'exécution. A diverses reprises, Cels attire l'attention sur différents frais. L'Administration des Hospices prendra en charge l'exhumation et l'inhumation provisoire

et définitive, bien souvent elle stipulera à Cels qu'elle ne dépassera pas la somme de vingt mille francs, ni interviendra dans le détail de la construction du monument. Quand celle-ci réfléchira à l'entretien du mausolée, elle s'empressera de défalquer la somme de mille francs sur le montant total. Maintes fois Cels expose le détail des frais relatifs aux différentes personnes ayant travaillé à l'exécution du monument, l'administration le renverra vers le texte du testament en spécifiant qu'elle ne déboursa pas plus qu'indiqué.

Le temps avance et toujours rien, en avril 1887 le notaire Delzaert s'impatiente et s'étonne de constater que le terrain de la sépulture était encore *"complètement nu"*²² et demande des explications à l'Administration des Hospices. Cels avait déjà expliqué qu'étant donnée la grandeur de la partie sculpturale, la pose des pierres du monument sera commencée au même moment afin de ne se servir qu'une seule fois du même engin. Enfin, dans une lettre du 16 novembre, Cels annonce que *"la pose du monument de Monsieur De Bieffe au cimetière de Laeken est très avancée et qu'elle sera probablement terminée cette semaine."*

Au dernier moment, quand le monument s'achève, Cels essaye encore d'obtenir *"une somme supplémentaire représentant un certain intérêt sur les sommes qui sont restées à votre disposition; j'en ferai une équitable répartition entre les intéressés."* Celle-ci ne sera pas accordée. Les relations entre Cels et l'Administration sont très tendues, les dernières lettres du dossier administratif nous exposent les désaccords concernant le décompte des frais. Le 15 décembre 1887, un document du Collège transmis au Conseil précise que toutes les conditions voulues sont réunies pour en faire réception. La dernière lettre, datée du 20.12.1887, de l'Administration à Cels concerne le paiement final du travail. Le monument sera donc terminé en cette fin d'année 1887, plus de cinq ans après le décès du peintre d'histoire Edouard De Bieffe.

Le buste du peintre admiré par une allégorie de l'Art (Photo Pol de Prins)

Une éclipse ... pour la postérité

L'histoire du monument est à l'image de la carrière du défunt. Dès que le monument funéraire fut réalisé, on l'oublia. A notre connaissance, aucune cérémonie d'inauguration ne sera prévue. Au moment de son décès, De Biefve était déjà presque oublié. Toute sa vie durant les critiques ne le ménagèrent point et contestèrent ses œuvres, voire son talent. Lors du discours des funérailles d'Edouard De Biefve, le secrétaire perpétuel de l'Académie n'osa prendre part au débat, et précisa bien: "*Il ne m'appartient, à moi profane, de donner ici une appréciation raisonnée du talent de De Biefve.*"²³

La presse²⁴ quant à elle est très discrète, deux lignes pour annoncer le décès, trois lignes pour y convier les amis. Le journal *L'Indépendance Belge* offre alors à ses lecteurs quelques lignes pour se souvenir du Compromis des Nobles et d'autres succès non nommés. Il précise que l'artiste ne faisait plus parler de lui depuis longtemps, mais que son nom restera gravé dans l'histoire de la peinture belge. En 1882, la peinture d'histoire n'est plus en vogue, d'autres tendances, d'autres courants esthétiques ont émergé. Les artistes de la fin du siècle s'engagent dans la 'modernité' et s'exprimeront par les nouveaux styles. Désormais, les Salons triennaux ne représentent plus la mode, l'avant-garde se cherchera par ses

propres organes tels le groupe des XX constitué entre autres de Ensor, Finch, Khnopff, Van Rysselberghe, Vogels... De Biefve est l'homme d'un seul tableau. Son célèbre *Compromis des Nobles* est tout ce qui reste de son œuvre. Celui-ci fut exhumé de quelque réserve de musée pour être présenté à Gand lors de l'exposition 'Mise en scène' durant l'hiver 2000. A l'instar de celui qui l'occupe, l'histoire du monument funéraire n'a pas été jugée digne d'être retenue par L'Histoire. Puissent ces quelques pages attirer l'attention sur cet objet d'art tant souhaité par De Biefve.

Bénédicte Verschaeren

Notes

- 1) Archives Générales du Royaume, Archives notariales de la Province de Brabant / 1er semestre 1882. Testament olographe d'Edouard De Biefve déposé chez le notaire Delzaert le 24 décembre 1879.
- 2) Emmanuel Cels, 1821- 1894, architecte Bruxellois, étudie à L'Académie de Bruxelles sous la houlette de Suys.
- 3) Michel Ragon dans son livre "L'espace de la mort" met en avant la similitude de l'urbanisme, de l'architecture des villes et des cimetières. Le monument De Biefve correspond parfaitement à ce type d'analyse. *L'Espace de la mort*, Albin Michel, Paris, 1981, pp. 51-55.
- 4) Titres du défunt : peintre d'histoire, officier de l'ordre de Léopold, décoré des ordres de l'Aigle Rouge de Russie, de la couronne de Chêne des Pays-Bas, peintre de Louise-Marie, première reine des belges, membre agrégé du Corps académique d'Anvers... [illisible].
- 5) Certains tableaux se trouvent dans les collections des Musées des Beaux-Arts d'Anvers, de Bruxelles, de Liège, de Mons, d'autres ont été détruits durant la seconde guerre mondiale, d'autres encore ne sont pas localisés.
- 6) La peinture d'histoire n'est pas uniquement celle qui illustre des événements historiques, mais elle fait partie d'une des catégories de la peinture à savoir le grand genre. Etabli par l'Académie au XVIIe siècle, il se distingue par des thèmes faisant référence à l'Antiquité classique, à la mythologie, à la Bible. Ces tableaux sont réalisés en grand format.
- 7) Edouard De Biefve s'inspire pour son tableau 'le Compromis des Nobles' des textes des historiens contemporains, notons quelques lignes de Théodore Juste dans *L'histoire de la Belgique*, quatrième édition, 1868, p.171 : "...ils avaient jeté les bases du Compromis ou de la célèbre confédération de la noblesse des Pays-Bas contre la domination religieuse et politique de l'Espagne [...] les confédérés persistent durant la seconde guerre mondiale, d'autres encore ne sont pas localisés".
- 8) Voir à ce sujet l'article de Judith Ogonovszky, Edouard De Biefve (1808-1882), une étoile filante au sein de l'art officiel belge, *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*, LXXI – 2002.
- 9) Joseph Paelinck, 1781-1839, étudie à l'Académie de Gand, poursuit sa formation à Paris dans l'atelier de David. Professeur à l'Académie de Bruxelles.
- 10) Paul Delaroche 1797- 1856, chef de file d'une nouvelle tendance qui propose une peinture de genre axée sur des événements historiques. Nombreux thèmes font référence au Moyen-Age tels Jeanne d'Arc malade interrogée dans sa prison, les enfants d'Edouard, la mort d'Elisabeth....
- 11) Emile Verhaeren, article écrit dans le *Journal des Beaux-Arts et de la littérature*, pp.27-28. Le 28 février 1882, soit quelques jours après la mort d'Edouard De Biefve. In : Paul Aron, Emile Verhaeren écrit sur l'Art (1881-1882), Bruxelles, Labor, Collection Archives du futur, 1997, p.33-34. Dans cet éloge funèbre, Emile Verhaeren parle uniquement du tableau 'Le Compromis des Nobles'.
- 12) Voir l'exposition "Regards sur l'Europe. La peinture allemande du XIXe siècle" au Palais des Beaux-Arts de Bruxelles jusqu'au 20 mai 2007.
- 13) Voir à ce sujet l'article de Inga Rossi-Schrimpf, Le romantisme belge et l'Europe. *Interactions*. In "Le romantisme en Belgique, entre réalités, rêves et souvenirs", Bruxelles, 2005.
- 14) Lucien Solvay, *L'art et la liberté*, Bruxelles, 1881, p.112, 113, 114.
- 15) Discours du secrétaire perpétuel de l'Académie M. le Lieutenant général Liagre. Publié dans le *Moniteur Belge*, le 11 février 1882.
- 16) Jules Du Jardin, *L'Art Flamand. La Renaissance du XIXe siècle*. L'école de 1830 et les peintres contemporains, Bruxelles, 1898. T.IV.
- 17) Archives du CPAS de Bruxelles, fonds De Biefve, dossier administratif.
- 18) Archives de la Commission des Monuments et Sites, Région Bruxelles-Capitale.
- 19) Alphonse Balat, architecte 1818-1895, est connu pour avoir construit notamment les Serres Royales de Laeken (1874), le Musée d'Art Ancien à Bruxelles (1875-1888).
- 20) Archives CPAS de Bruxelles. Lettre de Cels du 25 août 1885 aux Président et membres du Conseil général de l'administration des Hospices et Secours de la Ville de Bruxelles.
- 21) Armand Cattier, sculpteur, 1830-1892. A Bruxelles, il réalise le monument en l'honneur de John Cockerill -1872, place du Luxembourg à Ixelles, ainsi que deux statuette du square de petit Sablon : le tailleur et, le brodeur et pelletier -1882-1883.
- 22) Archives CPAS de Bruxelles. Lettre du notaire Delzaert du 2 avril 1887 à l'Administration des Hospices.
- 23) *Moniteur Belge*, op cit.
- 24) *Journal de Bruxelles*, L'étoile belge, l'Indépendance belge, datés du 09.02.1882.

Het monument de Steenhault en de begraafplaats van Aarlen

Een tijd geleden bracht Carlo Kockerols, Epitaaflid van het eerste uur, ons op de hoogte van het bestaan van een weinig bekend grafmonument op de begraafplaats van Aarlen. Bleek nu dat het om een vergeten werk van Guillaume Geefs te gaan. Hier leest u zijn verhaal.

Het grafmonument de Steenhault op de begraafplaats van Aarlen

Het borstbeeld van Victorin de Steenhault, dat boven een grote cippe prijkt, is alleszins een van de meest merkwaardige monumenten van de begraafplaats van Aarlen. Het monument is centraal gelegen: het situeert zich aan de top van een kleine helling. Het beheerst aldus heel het oudere gedeelte van de begraafplaats. Enkele jaren geleden stond het er tamelijk verwaarloosd bij, het beeld was met zwart stof overdekt en in de omgeving van het monument woekerde het onkruid. Dit alles werd recent gerestaureerd.

De kwaliteit van het beeldhouwwerk had sedert lang mijn aandacht getrokken, alsook de identificatie van de beeldhouwer, achteraan het borstbeeld, waar zijn naam gegrift staat in de witmarmeren steen: G.GEEFS 1843. Het beeld is in zeer goede toestand, en is een kunstvol klassiek werk. Het laat de figuur zien van een wilskrachtige aristocraat.

Wie was deze Victorin de Steenhault? Waarom werd Geefs aangesproken voor dit monument? Welke plaats neemt dit in het kader van de Aarlense begraafplaats?

De Aarlense begraafplaats

De gemeentelijke begraafplaats van Aarlen werd geopend in 1853. Hoewel getuige van een periode van laïcisme, werd het nochtans ingehuldigd door de bisschop Deheselle, van Namen. In de loop der jaren werd de begraafplaats stelselmatig vergroot, en behelst nu ongeveer negen hectare. Deze graduele vergroting heeft als gevolg gehad dat de bestaande percelen in grote mate bewaard bleven. Dit oudere gedeelte van de site is gekenmerkt door meestal negentiende-eeuwse monumenten uitgevoerd in de plaatselijke kalksteen. De homogeniteit van dit gedeelte is daarom ook tamelijk merkwaardig.

Dit heeft niet belet dat tot enkele jaren terug alles in bouwvallige staat verkeerde, tot op het ogenblik dat de stad, bij een nieuwe politieke meerderheid, een programma van restauratie en herwaardering heeft gelanceerd. Stilaan heeft men in Aarlen gerealiseerd dat het hier ging om een patrimonium van waarde. Zoals gewoonlijk staat en valt alles met 'een kwestie van centen'. De taak van herwaardering was enorm, zou miljoenen hebben kunnen kosten! De stad heeft een langetermijnformule uitgedacht: een jaarlijks terugkomend bescheiden budget, dat niet doorweegt in de stadsfinanciën, en het oprichten van een 'commissie' die bepaalt welke monumenten of welke percelen opgefrist zullen worden. Dit functioneert sedert meer dan zes jaren op die manier, met een jaarlijks bedrag van 10.000 € op de begroting. Veel van de werken gebeuren trouwens in eigen regie.

Bovendien wordt elk jaar in de zomerperiode een ploeg jongeren ingezet, in het kader van een gewestelijke sociale actie. Onder toezicht van een deskundige en van de conservator van de begraafplaats, voeren ze taken uit zoals het opknappen, kuisen, verfraaien van percelen en dat zone per zone. Ook de joodse begraafplaats (de oudste van België) werd op die wijze opgekuist en gerenoveerd, dit met de medewerking van een groep Duitse jongeren werkzaam als vrijwilligers in het kader van een vereniging *Sühne und Frieden*.

De provincie en de gouverneur

De belangstelling voor deze herwaardering van het funerair patrimonium van de stad heeft de provincie er toe aangezet om ook haar deel bij te dragen, en meer bepaald voor de in-eer-herstelling van de monumenten gewijd aan drie gouverneurs, waaronder dat van Victorin de Steenhault! We komen alzo terug naar ons borstbeeld in wit marmer. Wie was Steenhault? Van 1836 tot 1841, jaar van zijn overlijden, bekleedde hij de post van Gouverneur van de provincie Luxemburg. Hij was afkomstig uit Vlaams-Brabant (streek van Vollezele), waar verscheidene familieleden officiële functies hebben uitgeoefend. Zijn broer is namelijk burgemeester van Mechelen geweest.

Het borstbeeld van de Steenhault

Hij zelf was directeur van registratie en domeinen vóór zijn aanstelling als gouverneur in Aarlen. Zijn ambtsperiode gaat over het jaar 1839, die de splitsing van Luxemburg inluidt, probleem dat jarenlang een regeling tussen de jonge staat België en koning Willem I in de weg stond. De splitsing, na acht eeuwen unie, tussen enerzijds de Belgische provincie en anderzijds een onafhankelijke staat -het Groothertogdom- werd toen door velen als een zeer pijnlijke oplossing aanvoeld en heeft lange jaren nog hevige passies uitgelokt. Ze is nochtans een feit geworden, en dat jaartal 1839 wordt in het Groothertogdom gevierd als de datum van zijn onafhankelijkheid. Van toen af zijn beide regio's hun eigen weg gegaan.

De woorden die Steenhault uitsprak bij de laatste samenkomst van de Provincieraad voor de scheiding zijn geladen met ontroering: *"Het wrede ogenblik van ons afscheid is aangebroken. Een eeuwenlange unie wordt ontbonden. Gemeenschappelijke wegen gaan nu uit elkaar .../.... De splitsing van de provincie is een offer op het altaar van de vrede in Europa...."*

De Steenhault blijkt eerder een overgangsfiguur geweest te zijn, zonder dat zijn naam bepaald de geschiedenis is ingegaan.

Het monument de Steenhault werd door openbare inschrijving opgericht door de provincie Luxemburg. De buste is gedateerd van kort na het overlijden van Steenhault, daar waar de begraafplaats van Aarlen van 1853 dateert. Het monument zelf, als voetstuk voor het borstbeeld, dateert waarschijnlijk uit die periode, omdat men een zekere praal wenste te geven aan de nieuw aangelegde begraafplaats. Meteen werden op hetzelfde perceel andere graven van vooraanstaanden overgebracht, zoals o.a. Constant d'Hoffschmidt, minister onder Leopold I, wiens grafzerk juist aan de voet van het monument de Steenhault gelegen is. De acteurs van 1830 zijn in zekere zin hier bijeengezet, de gebeurtenissen lagen nog vers in veler geheugen.

Het monument komt over als een grote eenvoudige cippe in *petit granit*, zonder andere decoratie dan het opschrift, en twee naar beneden gerichte fakkels aan beide zijden van de tekst. Alleen het borstbeeld geldt als opsmuk aan het monument.

Het jaartal 1843, dat achteraan het beeld in de steen gegrift is, verwijst naar een bijzonder vruchtbare periode in de productie van Geefs (denk aan het beeld van La Malibran). Later heeft zijn activiteit een enorme omvang genomen, zodat zijn productie meer en meer atelierwerk geworden is, wat aan de kwaliteit van de werken enigszins te merken is.

Geefs en Leopold I

Dat de aangezochte beeldhouwer Guillaume Geefs geweest is, moet ons niet verwonderen. Hij was een toonaangevende figuur. Zoals hierboven gezegd gold hij als de officiële kunstenaar van Leopold I. Van hem bewaren we namelijk verscheidene standbeelden van Leopold I (bijvoorbeeld in de Kamer van Volksvertegenwoordigers en op de Congreskolom) en andere vooraanstaanden, zoals het beeld van Rubens in Antwerpen. De 19e eeuw leed soms wel aan een epidemie van monumenten en standbeelden! Doch ook enkele gekende grafmonumenten danken wij aan de kunst van G. Geefs. Citeren we onder meer: het praalgraf

van Frédéric de Merode in de Brusselse kathedraal, het monument van de familie de Cornet-Ruart in dezelfde kerk, het marmeren beeld van La Malibran op de begraafplaats van Laken, nog in Laken het graf van graaf Coghen, en in Saint-Hubert het praalgraf (cenotaaf) van de heilige Hubertus. Een belangrijke reeks bustes zijn ook niet te verwaarlozen, waaronder het gerestaureerde beeld van Wyns de Raucourt in Laken. Deze opsomming is verre van volledig! Verschillende van deze werken komen aan bod wanneer het over Geefs gaat. Maar, eigenaardig genoeg, de nochtans mooie buste van de Steenhault wordt zelden of niet geciteerd! Guillaume Geefs was de oudste van

zeven broers die allen actief zijn geweest in de beeldhouwkunst, en met hem hebben samengewerkt. Zijn broers Jean, Joseph en Charles hebben ook naam gemaakt als beeldhouwers. Guillaume werd geboren te Antwerpen in 1805. Hij studeerde eerst te Antwerpen, waarna hij naar Parijs trok, en in 1833 als professor aan de Akademie te Antwerpen benoemd werd. Later vestigde hij zich in Brussel, waar hij zijn atelier openstelde voor zijn leerlingen. Inmiddels was hij tot *statuaire du Roi* benoemd, zoals hij het trouwens na zijn naam op enkele werken vermeldt. Na een uiterst vruchtbare carrière stierf hij te Schaarbeek in 1883, waarvan hij trouwens burgemeester geweest was.

Het monument de Steenhault in zijn geheel

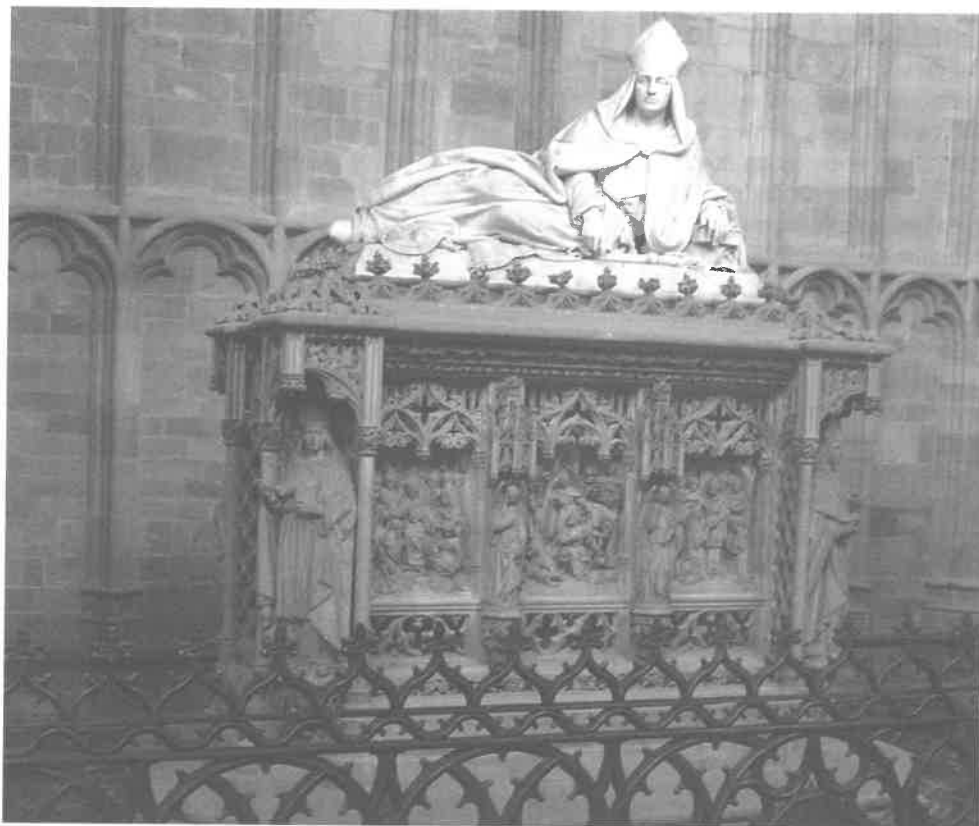

In de provincie Luxemburg is Guillaume Geefs vooral gekend door het hierboven geciteerde praalgraf van de heilige Hubertus, in de basiliek van Saint-Hubert. Dit meesterwerk van neogotische beeldhouwkunst uit de 19^e eeuw, was destijds een geschenk geweest van de koning aan de basiliek. Leopold I vertoefde inderdaad regelmatig in Saint-Hubert, het jachtdomein bij uitstek.

Deze cenotaaf van de heilige Hubertus werd voltooid in 1848. Het typeert de vroege neogotische periode, die soms ook de 'archeologische' neogotiek wordt genoemd. Het beeld van de heilige bisschop is van wit marmer, de bas-reliëfs van het voetstuk (acht scènes uit het leven van de heilige) zijn in Franse kalksteen. Dit werk, destijds als een meesterwerk bejubeld, wordt nu veel kritischer bekeken, doch de naam Geefs bewaart een aureool van prestige! Over Geefs, en over zijn oeuvre, valt uiteraard nog veel te zeggen.

De aangehaalde gegevens heb ik grotendeels kunnen putten uit de prachtige catalogus van de tentoonstelling in 1990 in Brussel gehouden *De Belgische beeldhouwkunst in de 19^e eeuw*, met een interessante bijdrage over de funeraire kunst die we danken aan Epitaaf-vriendin en medewerkster Cecilia Vandervelde. Verder heeft prof. Alain Dierkens van de ULB een studie gewijd aan het graf van de heilige Hubertus (*Saint-Hubert d'Ardenne, Cahiers d'histoire, VIII, 1991*). Ik citeer hier graag ook *Epitaaf nr 13*, met een beeld van het graf Coghen in

*Het praalgraf van de heilige
Hubertus in de basiliek
van St Hubert*

Laken, en *Epitaaf nr 40*, met en tekst over Geefs in Laken (door prof. Linda van Santvoort), alsook een studie over de restauratie van de buste Wijns de Raucourt (door Lode De Clercq). Een globale studie over Geefs' leven, met een omstandige inventaris van zijn werk, een bespreking van zijn carrière, en misschien over de beeldhouwersfamilie zelf, missen wij. Het is een lacune. Voor wie zich aan het funerair patrimonium interesseert, raad ik een bezoek aan Aarlen sterk aan.

Een rondleiding op de Aarlense begraafplaats, *Promenade au Cimetière d'Arlon et de ses villages* werd in 1997 door mij uitgegeven (zie *Epitaaf nr 38*). Zulk bezoek aan de begraafplaats,

inclusief de joodse begraafplaats, is lonend wegens haar origineel karakter en haar talrijke typische monumenten uit de 19e eeuw. Graag haal ik in het bijzonder twee monumenten aan, in biscuit uitgevoerd, een zeer zeldzaam fenomeen in de grafkunst van onze gewesten.

Een ervan werd recent overgebracht naar de leeszaal van het museum van Aarlen, om het te beschermen tegen mogelijk vandalisme. Het draagt het merk van een fabriek uit Charlottenburg. Ook in Mettlach (Saar) werden biscuit-grafbeelden gemaakt. Maar dit is een andere geschiedenis!

Foto's en tekst: Carlo Kockerols

*Een zeldzaam monument in biscuit
op de begraafplaats van Aarlen
(mediterende vrouw)*

Een inventaris van de dood

Lucien De Cock is gepassioneerd: in zijn in het najaar van 2006 verschenen *Geschiedenis van de dood* onderneemt hij een indrukwekkende poging een samenvatting, of beter, een inventaris te maken van de funeraire geschiedenis van Europa. Letterlijk duizenden graven en begraafplaatsen worden 'bezocht': van de prehistorische beenderput van 'Sima de los Huesos' in Burgos tot het graf van de nog niet lang geleden vermoorde Pim Fortuyn in Noord-Italië. Dat bezoeken kan letterlijk genomen worden want de lezer voelt dat de auteur inderdaad op een groot deel van de besproken sites geweest is. Veel van de foto's die het boek verluchten zijn van zijn hand.

De publicatie bestaat eigenlijk uit twee omvangrijke boekdelen, samen goed voor meer dan 1250 pagina's funeraire historie. Het eerste deel, *Rituelen en gewoonten in Europa* overloopt de verschillende manieren van lijkbezorging, van de steentijd tot heden. Hier lezen we -om een klein idee te geven van de verscheidenheid van aangehaalde praktijken- over menhirs en dolmens, gedecoreerde Sardeense rotsgraven uit het vierde millennium voor onze jaarrekening, buitenstadse 'godsakkers' voor de slachtoffers van pestepidemiën tijdens de middeleeuwen, de 'heruitvinding' van crematie als lijkbezorging aan het einde van de 19de eeuw, cenotafen, enz... In tegenstelling tot wat de titel suggereert, concentreert de auteur zich tot de eigenlijke lijkbezorging: gebruiken en tradities als bijvoorbeeld rouwmaaltijden, rouwstoeten, dodendansen komen nauwelijks aan bod.

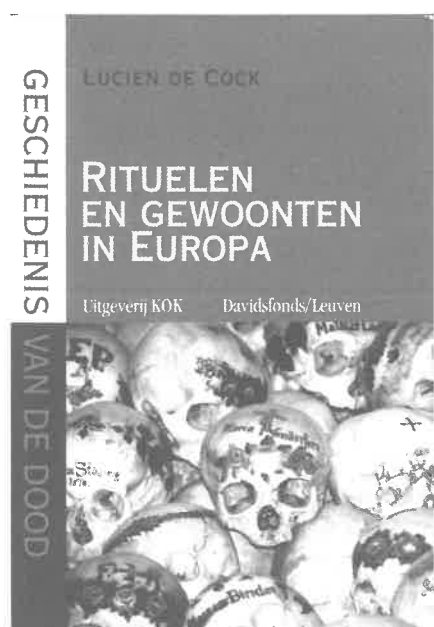
In het tweede deel *Begraafplaatsen in Europa*, een soort begraafplaatsengids, maakt de auteur "een funeraire reis door alle landen van het Europese continent". Een -onvolledig- overzicht van de hoofdstukken geeft een beeld van de inhoud van het boek: begraafplaatsen van heiligen en geestelijken, begraafplaatsen van vorsten, rijke begraafplaatsen, graven van kinderen, bijzondere begraafplaatsen. De auteur ligt jammer genoeg niet toe hoe hij tot deze indeling komt, die op het eerste zicht wat arbitrair lijkt. Ook in dit boekdeel wordt de lezer overstelpd, louter en alleen al door de enorme kwantiteit aan gegevens. In het tweede hoofdstuk, begraafplaatsen van vorsten, goed voor zowat een derde van dit boek, overloopt De Cock alle (voormalige) koninkrijken van Albanië tot Zwitserland. Van veel van die landen krijgen we een beknopte geschiedenis

te lezen; van de meesten ook de volledige koninklijke stamboom én waar al die koningen en keizers begraven liggen.

Het boek is ontegenzeggelijk het resultaat van een bijna fabelachtige arbeid, een onvermoeibare ijver: een rijk geïllustreerd naslagwerk, zowel voor specialisten als voor geïnteresseerde leken. De uitgebreide bibliografie en index -van plaatsnamen in beide delen, van persoonsnamen enkel in het eerste deel- vergemakkelijken het opzoekingswerk. Een minpunt bij dit laatste is dat een thematische index ontbreekt.

De hoeveelheid aan gegevens, namen, plaatsen, verhalen en anekdotes is uniek, zelfs fenomenaal te noemen. Hierin ligt zowel het bijzondere als het euvel van deze publicatie: zoals elk encyclopedisch werk is het niet -kan het niet- compleet zijn. Toch blijft *Geschiedenis van de dood* een interessant vademecum: een leidraad door het boeiende funeraire verleden van Europa.

De Cock L., *Geschiedenis van de dood: Begraafplaatsen in Europa & Rituelen en gewoonten in Europa*, Uitgeverij Kok/Davidsfonds, Leuven, 2006.

Tim Jansens

De Taphofiel

De naam van deze rubriek is ontleend aan het Engelse *taphophile*, wat zoveel betekent als 'hij/zij die van grafstenen houdt'. U kan op deze pagina korte boekbesprekingen, aankondigingen en kleine berichten rond de funeraire thematiek verwachten.

EPITAAF LID VAN ASCE

Sinds kort is Epitaaf officieel lid van het Europees netwerk van begraafplaatsen, de *Association of Significant Cemeteries in Europe* of ASCE. Over deze organisatie berichtten we in het aprilnummer van vorig jaar. Oorspronkelijk verenigde ASCE vooral begraafplaatsbesturen, sinds enige tijd konden ook (vrijwilligers)verenigingen zich aansluiten. Na onze Antwerpse collega's van Grafzerkje, het genootschap *Low countries Sculpture* en de stad Gent zijn we het vierde Belgische

lid van dit europees netwerk. Een van de activiteiten van ASCE is een jaarlijkse Algemene Vergadering annex conferentie, telkens in een ander gastland. Dit jaar vindt deze plaats in de dicht bij elkaar gelegen steden Stavanger en Sandnes in Noorwegen. De conferentie die loopt van 20 tot en met 22 september staat in het teken 'The significance of cemeteries in society'.

www.significantcemeteries.net

BELICHT EN OPEN MONUMENT

Naar goede gewoonte neemt Epitaaf ook dit jaar deel aan de -Brusselse- Open Monumentendagen die dit jaar 'Licht en verlichting' als thema heeft. Het leek ons een ideale gelegenheid om een onbekend deel van het archief van de familie Salu vanonder het stof te halen. De verschillende Salu's waren namelijk fervente (amateur) fotografen. Honderden negatieven, dia's en (glas)afdrukken zijn bewaard gebleven maar nog maar heel gedeeltelijk geïnventariseerd: een werk van lange

adem. De Salu's gebruikte de fotografie voor professionele doeleinden: heel wat beelden tonen graven en begraafplaatsen, zowel uit binnen- als buitenland. Daarnaast zijn er ook familieportretten en vakantiefoto's bij. Een deel van deze nooit eerder getoonde collectie zal te bezichtigen zijn op 15 en 16 september in het Atelier Salu, telkens van 10.00 tot 18.00.

TJ

FONDS VOOR NEDERLANDSE SCHRIJVERSGRAVEN

Om haar 100-jarig bestaan te vieren neemt de Nederlandse Boekverkopersbond een wel erg apart initiatief: ze heeft een fonds opgezet ter bescherming van graven van Nederlandse schrijvers. 50.000 euro zijn al ter beschikking gesteld. De bedoeling is om dat bedrag nog te verdubbelen. Het fonds zou in de eerste plaats

gebruikt worden om een inventaris op te stellen van de naar schatting 250 grafmonumenten van schrijvers in Nederland. De bond hoopt dat het fonds daarna ook gebruikt zou kunnen worden om er althans een deel van de monumenten te renoveren.

TJ

VZW **EPITAAF**

Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16
1020 Brussel (Laken)

Redactie:

Marcel M. Celis, Pol De Prins,
Anne-Mie Havermans, Tim
Jansens, Linda Van Santvoort.

Lay-out: Valérie Bodart,
bographisme@skynet.be

Druk: Carto, print@plaazier.be

V.U.: Tim Jansens
Onze-Lieve-Vrouwvoorplein 16,
1020 Brussel (Laken)
timj@demorgen.be

Abonnementen en Lidmaatschap
2007:

Abonnement Periodiek
(2 nummers): 16€
Gewoon lid (abonnement,
vrije toegang collectie en
documentatiecentrum): 20€.
Steunend lid: 125€
Beschermend lid: 1500€

Door overschrijving op rekening
068-2039260-56 van Epitaaf
vzw met vermelding van naam,
adres, jaartal en één van de
hierboven vermelde termen.

Bijdragen in de vorm van artikels,
boekbesprekingen, enz rond
funeraire onderwerpen kunnen in
aanmerking komen voor
publicatie. Gelieve hiervoor
contact op te nemen met Tim
Jansens.

Het volgende nummer verschijnt
in november 2007.

Met de steun van:

VLAAMSE
GEMEENSCHAPSCOMMISSIE
CHAPSCOMMISSIE

CONTACTFORUM
VOOR
ERFGOEDEVERENIGINGEN
vereniging onder afdeling

